

ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԱՐԴԱԼՈՎ
ԺԻՐԱՅՐԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
(Կարգ մը Վարկածներու Քննութիւն)

ԵՐԿ ԾԵՐԷՃԵԱՆ

jerejianyeghia@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ ԵՒ ԱՂԲԻՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Համիտեան բռնատիրութեան դէմ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի փայլուն դէմքերէն է Ժիրայրը (Մարտիրոս Պոյաճեան, ծն. Հաճըն, 1856, Կախաղան հանուած Եոզղատ, 1894), որուն մասին հրատարակուած են երեք գիրքեր: Առաջինը, որ կարելի է վաւերական սեպել, ականատեսի վկայութիւններով գրուած Գեորգ Վրդ. Արսլանեանի (յետագային Արք., Կ. Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահ) *Ժիրայր (Յեղափոխական Առաքելի Կենսագրութիւնը 1881-1884)*¹ գրքոյն է: Երկրորդը, դարձեալ ականատեսի վկայութիւններով գրուած, Յովհաննէս Տեմիրճեանի *Ֆէրայի Ժիրայր Վէ Անըն Եօզղապ Վէ Հէվալիսինյոէ Վազը Սօն Ֆաալիյէթի Վէ Տար Աղաճը* հայատառ թրքերէն գրքոյն է (Կ. Պոլիս, «Կոհակ», 1912), որ յետագային հայերէն լոյս կը տեսնէ Պէյրութի մէջ² (այս գրքոյն, Ժիրայրի վերջին օրերու գործունէութեան եւ Կախաղանումին մասին է եւ մեր շօշափած նիւթին հետ աղերս չունի). երրորդը՝ գրուած Սիրվարդի (Եղիա Գրիգորեան) կողմէ, ամբողջապէս զուրկ է սկզբնաղբիւրներու յղումներէ³:

Ժիրայրի ամբողջական կենսագրութիւնը յօդաածի մը սահմաններուն մէջ փորձած են տալ Հայկազ Պօղոսեան⁴, Գաբրիէլ Լազեան⁵ եւ ուրիշներ:

Ժիրայր, բառին բուն իմաստով, եղած է թափառական գործիչ մը. ան գործած է շատ մը գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ: Ապագային, տուեալ գիւղերուն եւ քաղաքներուն մասին լոյս տեսած յուշամատեանի բնոյթի հրատարակութիւններուն մէջ՝ Հաճըն⁶, Եոզղատ⁷, Կիւրին⁸, Կեսարիա⁹, Սեբաստիա¹⁰, Չորք Մարզպան¹¹ են., բաւականին լայն անդրադարձ կայ Ժիրայրի այդ վայրերուն մէջ ունեցած գործունէութիւններուն մասին:

Ժիրայրի մասին տեղեկութիւններ կարելի է քաղել նաեւ ՄԴՀնչակեան Կուսակցութեան հրատարակութիւններէն¹² եւ:

Մամուլի տարբեր օրկաններու մէջ ցրուած կը մնան Ժիրայրի մասին յուշագրական եւ ոգեկոչական բազմաթիւ յօդաածներ, որոնց մէջ կան պատմագրութեան համար որոշակի արժէք ներկայացնողներ: Ասոնցմէ ամէնէն կարեւորներէն կարելի է նկատել Ժիրայրի գործակիցներէն, Տերվանքի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Դանիէլ Վրդ. Բարսեղեանի յուշերը¹³:

Ժիրայրի ամբողջական եւ գիտական կենսագրութեան համար կը բացակային ամէնէն կարեւոր ատաղծները՝ արխիային նիւթեր եւ ժամանակաշրջանի մամուլին մէջ անոր մասին եղած անդրադարձներ:

Ժիրայրի գործելաձեւին բնորոշ գիծերէն եղած է ծայրայեղ գաղտնապահութիւնը: Այդ պատճառով, ան իր ետին ձգած չէ նամակագրական կամ այլ

քննյթի գրաւոր փաստաթուղթեր, որոնցմով կազմուէր անոր այսօրուան արխիւը: Իր վաղ շրջանի գործունէութեան մասին քանի մը արխիւային նիւթեր (նամակներ, հրապարակային ելոյթներ) տպագրուած են Արսլանեանի գիրքին մէջ, որոնք կարելի է վաւերական նկատել: Ժամանակակից հայ մամուլին մէջ, անոր անուան ամէնէն շատ կը հանդիպինք 1893ին (շուրջ 70 անգամ), *Հայրենիք* օրաթերթին մէջ, երբ վերջինս, *Ճերիպիէ Մահաքիմէն* (օսմանեան դատական իշխանութեան պաշտօնաթերթը) արտատպելով, ամենօրեայ դրութեամբ, շուրջ 45 շարունակական թիւերով կը հրատարակէ Անքարայի դատաւարութեան նիւթերը¹⁴: Ասկէ անկախ, Ժիրայրի կենդանութեան եղած քանի մը մասնակի տեղեկատուական յօդուածներէն¹⁵ զատ, անոր մասին սկսած է գրուիլ կախաղանումին առիթով¹⁶ եւ անկէ ետք:

Փորձեր եղած են Ժիրայրը կերպարատրելու գեղարունեստական գրականութեան մէջ: Առաջին փորձը կատարած է Աւետիս Նազարէկեան, իր *Փոթորիկին Ընդմէջէն* անգլերէն գիրքին մէջ¹⁷: Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, Հմայեակ Արամեանցի գրած *Անմահն Ժիրայր Կամ Մեծ Յեղափոխականը* թատրեպոյթինը խանդավառ ընդունելութիւն գտած է Կ. Պոլսոյ մէջ եւ այլուր: Ժիրայրի դերով հանդէս եկած են հայ բեմի մեծ վարպետներ Վահրամ Փափագեան¹⁸, Մարտիրոս Մնակեան¹⁹: Թատերախաղը թրքերէն բեմադրուած է գաւառներուն մէջ, թուրք եւ քիւրտ հանդիսատեսին համար²⁰: Լիբանանահայ արձակագիր Արմէն Դարեան, Եոզղատի գաւառաբարբառով, ներկայացուցած է եոզղատցիներուն կողմէ Ժիրայրին վերագրուած առասպելական կարողութիւնները²¹:

Այս բոլորը ենթադրել կու. տան, որ Ժիրայրի համապարփակ եւ գիտական կենսագրութիւնը կազմելու համար բաւական ատաղձ կայ, եւ այդ աշխատանքը լուրջ դժուարութիւն մը պէտք չէ դիմագրաւէ: Հարկատուր է հաւաքել այդ բոլորը, համադրել զանոնք, մշակել, լուծել երեւան եկած հակասութիւնները...եւ գործին մեծ մասը կատարուած է արդէն:

Բայց կը պարզուի, որ այդպէս չէ: Գոյութիւն ունին բաւականին լուրջ դժուարութիւններ, յատկապէս՝ անոր գործունէութեան սկզբնական շրջանին վերաբերող եւ առանց անոնց յաղթահարման, կարելի չէ Ժիրայրի ամբողջական կենսագրութիւնը ամարտած սեպել:

Ինչո՞ւ:

ԺԻՐԱՅՐԻ ԲԱՅԱՎԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՈՐՈՒԹԵՆԷՆ

Ժիրայրի նահատակութենէն տարիներ ետք, անոր գործունէութեան անդրադարձող հեղինակներուն մեծ մասը, միաբերան կը պնդէ, որ 1876ին Հաճընէն դուրս գալէն ետք, Ժիրայր երկար շրջան մը անհետացած է եւ մարդիկ անոր մասին տեղեկութիւն չեն ունեցած: Այս տեսակէտը առաջին անգամ ո՞վ յայտնած է՝ դժուար է յայտնաբերել: Փաստը այն է, որ այս տեսակէտը, կտրելով նուազագոյնը 80 տարուան ճամփայ²², հասած է մեր օրերը²³ եւ որպէս պատմական իրականութիւն կը կրկնուի բոլոր անոնց

կողմէ, որոնք ժիրայրի մասին գրելու փափաք կամ անհրաժեշտութիւն կ'ունենան:

Այս տեսակէտը յայտնողները նաեւ կը պնդեն, որ ժիրայր իր «անհետացման» տարիներուն մեկնած է Ռուսիա (իմա՝ Անդրկովկաս) ուր անընդմէջ մնացած է 14 տարի: Լեւոն Չորմիսեանի գնահատումով «ուշագրաւ տիպար»²⁴, եւ էմմա Կոստանեանին համար «անսովոր ֆետայի»²⁵ ժիրայրին բացակայութիւնը Արեւմտահայաստանէն տեւած է շուրջ 10 տարի: Ընդ որում, ե՛ւ 14, ե՛ւ 10 տարի ըսողները, ժիրայրի երկարատեւ բացակայութեան մասին ո՛չ մէկ փաստ կամ յղում կը ներկայացնեն: Հայկազ Պօղոսեան, ժիրայրի 14 տարի Ռուսաստան գտնուելու վարկածը անքննարկելի ճշմարտութիւն ընդունելով, անոր վրայ կը կառուցէ ժիրայրի կեանքի հանգրուանները. «Ինչպէս ասուեց, նա առաջին անգամ Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 16 տարեկան հասակում՝ 1872 թ., երկու տարի այնտեղ ուսանելուց յետոյ՝ 1874 թ. վերադարձել է հայրենի գիւղաքաղաք, մէկ տարի տեղի դպրոցում աշխատելուց յետոյ գնացել է Կ.Պոլիս, երբ 19 տարեկան էր: Ապա անցել է Ռուսաստան եւ վերադարձել է 14 տարի յետոյ, երբ 33 տարեկան էր, կախաղան հանուել 38 տարեկան հասակում: Այսպիսով, մօտաւոր հաշիւներով ժիրայրը Ռուսաստան է գնացել 1875 թ., վերադարձել է 1889 թ.: Նշանակում է, որ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեակին, ընթացքում եւ յետոյ նա եղել է Ռուսաստանում: Յաւել, մենք տեղեկութիւն չունենք, թէ նա Ռուսաստանի որ վայրերում է եղել, ինչպիսի կազմակերպութիւնների է յարել եւ ինչով է զբաղուել»²⁶:

Եթէ ընդունինք այն վարկածը, որ ժիրայր Անդրկովկասի մէջ գործակցած է ռուս յեղափոխականներու հետ եւ կրած անոնց գաղափարական ազդեցութիւնը, ապա կրկնակի հարց կը ծագի, թէ որո՞նք եղած են այն ռուս յեղափոխականները, որոնց հետ 10-14 տարի գործակցելով, ժիրայր կրած է անոնց գաղափարական ազդեցութիւնը. այս մասին եւս, ոչ մէկ հեղինակի կողմէ բացատրութիւն կամ յղում կը կատարուի:

Երբ սկսանք խորանալ ժիրայրի կեանքին ուսումնասիրութեան մէջ եւ ւսելի լաւ ճանչնալ անոր նկարագրային գիծերը, հետապնդած նպատակները, աշխատելաճո՞ղ՝ մեր մէջ կասկած գոյացաւ, որ ժիրայրին նման կերպար մը չէր կրնար միանուագ 14 տարի գտնուիլ Անդրկովկասի (ռուս յեղափոխականներու) միջավայրին մէջ, երբ անդին, իրեն շատ մօտիկ, բու՛ն Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենար հայ ազատագրական շարժման դժուարին երկունքը: Ուստի, փորձ կատարեցինք, «անհետացած» ժիրայրին ոտնահետքերը փնտռել նաեւ այդ շրջանի հայ ազգային-ազատագրական շարժման քարտէսին վրայ: Պարզուեցաւ, որ ժիրայր 1876-89ին, շուրջ 14 տարի, բացակայած է միայն իր ծննդավայր Հաճընէն եւ ոչ թէ ընդհանրապէս Օսմանեան Կայսրութենէն: Այդ ընթացքին, շատ հաւանաբար, ան կարճ այցելութիւններով գտնուած է նաեւ Անդրկովկաս, որուն մասին հաւանաբար ցանցաւ տեղեկութիւններ հասած ըլլալով, ստեղծուած է այն թիւր

տպաւորութիւնը, թէ ան այդ ամբողջ շրջանին գտնուած է հոն: Ժամանակի ընթացքին, այս աղաւաղումը, Ժիրայրի կենսագիրներներուն կողմէ վերստուգման ենթարկուած չէ, այլ պարզապէս վերակրկնուելով, ստացած է ճշմարտութեան իրաւունք եւ դարձած «հանրագիտարանային»²⁷:

Այս վիճակին ստեղծման ականայ նպաստած է նոյնիսքն Ժիրայր, իր գաղտնապահ գործելաոճով: Արեւմտահայաստանի տարբեր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, իր առաքելութեան բնոյթին պատճառով, Ժիրայր զգուշացած է հրապարակային երեւումներէ: Նամակագրութիւն կատարած է միայն անհրաժեշտութեան պարագային, վստահելի մարդոց միջոցով, առանց օգտագործելու *փոսպը* եւ առանց նշելու իր ճշգրիտ հասցէն: Տեղափոխութիւնները կատարած է ծպտուած եւ իւրաքանչիւր վայր, որ այցելած է, օգտագործած է այլ ծածկանուն: Տարբեր հեղինակներու կողմէ Մարտիրոս Պոյաճեանին օգտագործած կամ անոր տրուած ծածկանուններուն շարքին ընդհանրացած են Ժիրայր, Ղարիպ, Մօրութ, Գալուատ, Շահէն Խիտալեան, Տիար, Վասակունի, Հազարաշահ անունները: Մենք բացայայտեցինք անոր տրուած, բայց պատմութեան կողմէ մոռացութեան մատնուած եւս երեք ծածկանուններ. Սեբաստիոյ մէջ՝ Ղապա Սախալ²⁸, Կեմերէկի մէջ՝ Յովհաննէս Էֆենտի²⁹, Կ.Պոլսոյ մէջ՝ Ծովկեան³⁰: Սա կը նշանակէ, որ տակաւին կրնան ըլլալ իրեն վերաբերող ծածկանուններ, որոնք ցարդ բացայայտուած չեն:

Հաճընէն դուրս գալէն անմիջապէս ետք (1876), Ժիրայրի գտնուած վայրերուն շարքին կը յիշուին Ջէյթունը եւ Կոկիսոնը³¹ (Ջէյթունի գիւղերէն, ոտքով 12 ժամ հիւսիս-արեւմուտք): Սա կարելի է համարել Ջէյթունի Պապիկ Ենիտինիայեան իշխանի գլխատրած ապստամբական շարժումներուն (1875-79) առաջին հանգրուանը³²: Թէ Ժիրայր ի՞նչ դեր ունեցած է այդ շարժումներուն մէջ՝ պատմութիւնը ոչ մէկ խօսք կ'ըսէ: Միայն կը պարզուի, որ 1892ին արդէն, ան սերտ կապի մէջ եղած է 1884էն Ջէյթունի լեռներուն վրայ գործող Փանոս Շամբէշիեանի³³ հայդուկային խումբին հետ. «Կէմերէկի մէջ ունէինք Յակոբ Պաիլատունի [Պայրամեան - Ե.Ճ.], իսկ այդ տեղի հայ գիւղերուն մէջ կար անփոխարինելի, արթուն ու աջալուրջ Ժիրայրը, Գալուատ Մօրութը: Առաջին պատերազմեամբ՝ հակառակ սաստիկ ծնեոին՝ Ղըլլ Օղլի Գրիգորը Ջէյթուն հանեցինք չորս թիթթը լեցուն բորակով [վառօղ պատրաստելու ամէնէն անհրաժեշտ նիւթը - Ե.Ճ.], իրեն յանձնելով Ժիրայրի փրկած նշանը, որ իբր յանձնարարական պիտի ծառայէր գինքը Շամ Բէշէ Օղլու Հաճի Փանոսին ծանօթացնելու համար, որ այդ օրերուն ապստամբ էր եւ գրեթէ միշտ լեռները կը բնակէր: Ղըլլ Օղլի Գրիգոր յաջողեցաւ՝ իրեն յանձնուած այս փափուկ ու վրանգատոր գործը շարդ դիպրութեամբ եւ ապահով կերպով ի գլուխ հանել»³⁴:

Ժիրայրի «անհետացած» տարիները բացայայտելու տեսակէտէն, որպէս լուրջ սկզբնաղբիւր կարելի է ընդունիլ Արսլանեանի վերոնշեալ գիրքը: Ինչպէս վերնագիրը կը յուշէ, գիրքը նուիրուած է Ժիրայրի գործունէութեան ա'յն

շրջանին, երբ կ'ենթադրուէր, որ ան Անդրկովկաս կը գտնուի: Հոն բաւական մանրամասն կը ներկայացուի ժիրայրի այդ շրջանի գործունէութիւնը Երզնկայի, Բիւնկեանի եւ Տերիկի մէջ ու անոր այցելութիւնը Կ. Պոլիս. (Կարապետ Գաբիկեան այս շարքին կ'աւելցնէ Զիմարան³⁵): Գիրքը սակայն ունի թերութիւններ: Առաջինը անոր վերնագիրն է: Մինչ իոն կը նշուի, թէ ան կը վերաբերի ժիրայրի կեանքի 1881-84 տարիներուն, անդին բովանդակութեան մէջ ոչ մէկ թուական կը նշուի. ընթերցողին մօտ կը ստեղծուի այն տպատրութիւնը, որ գիրքին սկիզբը պէտք է ընդունի 1881 թուականը եւ յետագայ զարգացումները հասցնել մինչեւ 1884: Մինչդեռ, կը պարզուի, որ գիրքը ընդգրկած է նաեւ 1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմին շրջանը, երբ ժիրայր կը գտնուէր Երզնկա (հեղինակին բացայայտումով, ժիրայր Երզնկայի մէջ գործած է երկու շրջան³⁶, որոնք կը համընկնին անոր Ռուսիա գտնուելու կարծեցեալ ժամանակամիջոցին): Գիրքի երկրորդ թերութիւնը կու գայ հեղինակին ռճական իրայատկութենէն: Այն լի է գրական զեղումներով, նոյնիմաստ ածականներու եւ նոյնահունչ բառերու շարքերով՝ որոնք կը ծանրացնեն ընթերցումը. այդ պաճուճանքին մէջէն պէտք է «պեղել» ճշմարտութեան հատիկը:

Այդպիսի ճշմարտութեան հատիկ մը, որ յետագային հեռու մնացած է ժիրայրի կենսագիրներու ուշադրութենէն, կը գտնուի անոր Երզնկա գտնուելու բաժինն մէջ, որուն աստիճանական մեկնաբանութեամբ կարելի է լոյս սփռել ժիրայրի այդ շրջանի գործունէութեան վրայ:

ԺԻՐԱՅՐ ՌՈՒՍ-ԹՐԺԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅԲԻՆ

1877 Ապրիլին Ռուսիոյ Ալեքսանդր Բ. ցարը, «սլաւոն եղբայրներուն օգնելու» նշանաբանին տակ, պատերազմ կը յայտարարէ Օսմանեան Կայսրութեան դէմ: Պատերազմի երկու ճակատներուն վրայ՝ պայքանեան եւ կովկասեան, ռուսական բանակները յաղթանակներ կ'արձանագրեն ու կը յառաջանան: Կովկասեան ռազմաճակատի պատերազմական գործողութիւնները, բնականաբար տեղի կ'ունենան հայութեամբ բնակեցուած պատմական Հայաստանի տարածքներուն վրայ: Ռուսական բանակի յաղթանակները ռզտորութիւն յառաջ կը բերեն հայութեան մօտ, որ Արեւմտահայաստանի ազատագրութիւնը օսմանեան լուծէն կը կապէ ռուսական զէնքի յաղթանակին:

Ռուս-թրքական պատերազմին սկիզբը, Երզնկայի մէջ ժիրայր իր շուրջ կը համախմբէ մարդիկ եւ գաղտնի պայմաններու մէջ, «*դանիքներու տակ, թոնիրներու շուրջ ... կը խօսին այնպիսի իրերու ծրագիրներու վրայ, որ շարտերուն մարգարէական դարու խօսքեր եւ ապագան՝ հրաշքի տարիներ թուին*»³⁷: Ան Երզնկայի մէջ կը կազմէ ֆետայական երկու խումբեր, որոնք, անոր կազմած խումբերու շարքին առաջիներն էին: Մինչեւ իոս, արտասովոր ոչինչ կայ ժիրայրի գործունէութեան մէջ. ան իր տարերքին մէջ է: Յուշագրողը սակայն, իր յաջորդ տողերուն մէջ կը կատարէ բացայայ-

տումներ, որոնք յուժ կարեւոր լոյս կը սփռեն ժիրայրի այդ շրջանի գործունէութեան վրայ. «Այս կը պատահէր այն թուականներուն երբ շշնկոց մը կար թէ Գուգիջանի Շահ Հիւսէյնը օսմանեան զօրաց վրայ յարձակիլ կ'ուզէ ապստամբութեան դրօշը պարզելով: Կը խօսուէր թէ Ռուսաստանէն ծիաւորներ եկած են Մկրտիչ անունով մէկի մը խմբապետութիւնով եւ տեսակցած են երկար, Շահ Հիւսէյնի հետ: Շահէն (ժիրայրի ծածկանուններէն - Ե.Ճ.), լոկ մէկ երկու խմբակ կազմելով չէր գոհանար, անոր ուխտը հրդեհել էր բոլոր գիւղ ու քաղաք, շէն ու ասան ազատութեան կայծովն ու խայծով. Էրէմ-ճեան, Ռաֆայէլ - Մանուսաճի - եւ Քիւրքճեան սեղանաւորի խմբապետութիւնով խմբակները կազմակերպելով այճքերը դէպի գիւղերը կը սեւեռէ»³⁸:

Ինչ էր Գուգիջանի ապստամբութիւնը. ո՞վ էր Շահ Հիւսէյն. ո՞վ էր ծիաւոր խումբի պետ Մկրտիչը: Այս բոլորը ի՞նչ կապ ունէին ժիրայրի եւ անոր կազմելիք ֆետայեական խումբերուն հետ: Այս հարցումներուն պատասխաններուն մէջ թաքնուած են ժիրայրի այդ շրջանի գործունէութեան վայրն ու բնոյթը:

Գուգիջանը, իր շուրջ 80 գիւղերով (որոնց մէջ նաեւ քանի մը հայ գիւղեր), Խարքերդ նահանգի, Տերսիմ գաւառի (13,460 քմ²), ութը գաւառակներէն մէկն էր, որ հիւսիսէն սահմանակից էր Էրզրումի նահանգին պատկանող երզնկա գաւառին: Ի տարբերութիւն օսմանեան թուրքերուն եւ քրտական այլ ցեղախումբերու, որոնք կը դաւանէին իսլամի սիւննի դաւանանքը, Տերսիմի շուրջ 200,000 քիւրտներուն մեծամասնութիւնը, որոնց շարքին գուգիջանցիները, քալպաշներ էին, իսլամի չիի դաւանանքով: Տերսիմի քիւրտները կը բաժնուէին շուրջ 80 ցեղախումբերու, որոնց 18 գլխաւորներուն շարքին կը սեպուէին «գուգիջանցիք» եւ հայկական ծագումով (Միրաքեան տոհմէն) «տէր օվացիք» ու «միրաքցիք». 22 ցեղախումբեր կը նկատուէին «երկրորդական տեղ բռնող ցեղեր»³⁹:

Պատմութեան մէջ Տերսիմ յայտնի կը դառնայ օսմանեան եւ ապա հանրապետական Թուրքիոյ իշխանութիւններուն դէմ մղած ապստամբութիւններով: Նման ապստամբութիւն մը տեղի կ'ունենայ 1828ի ռուս-թրքական պատերազմին ժամանակ, Գուգիջանի ցեղապետ Շահ Հիւսէյնի (Ա.) գլխաւորութեամբ, «որ ազնուական տոհմէ սերած ըլլալուն եւ իր վարչական բացառիկ ընդունակութեան ու քաջութեան պատճառով ամբողջ Տերսիմի իշխանն ու տէրը կը ճանչցուէր»⁴⁰:

Տերսիմի յարաբերութիւնները իշխանութեան հետ լարուած կը մնան մինչեւ ռուս-թրքական յաջորդ պատերազմը՝ 1853-56, երբ ռազմաճակատ ուղղուող թրքական բանակէն թեւ մը անակնկալօրէն կը պաշարէ Գուգիջանը: Շահ Հիւսէյնի որդին՝ Ալի պէկ, չի յաջողիր դիմադրութիւն կազմակերպել: Ստիպուած, իր ուժերով, կը նահանջէ Տերսիմի կեդրոնական շրջանը՝ Խուֆի Տերէսի, եւ կ'ամրանայ Տուժիկ Պապա լեռան վրայ: Գուգիջանը կը գրաւուի եւ կ'ենթարկուի ահաւոր ջարդերու, որոնք կը կրկնուին 1861ին: Բանակը կը գրաւէ Տերսիմի ծայրամասային շրջանները. սակայն

կեդրոնական մասը կը մնայ ազատ, գլխատրաբար աշխարհագրական դիրքին պատճառով՝ բարձրաբերձ լեռներ եւ խիտ անտառներ:

1877ի ռուս-թրքական պատերազմին, իշխանութիւնը Տերսիմի քիւտեռէն կը պահանջէ պատերազմական տուրք եւ օսմանեան բանակին կից՝ պատերազմին մասնակցութիւն: Այի պէկի որդին՝ Շահ Հիւսէյն (Բ.), որուն շուրջ համախմբուած էին Տերսիմի ցեղապետերը, կը մտածէ ձեռք մը, որ պէտքի այս պահանջքին մերժումը իր կողմէ չըլլայ: Ան կը պատասխանէ, որ Տերսիմ պատերազմական տուրք չի տար. պատերազմին կը մասնակցի այն պարագային, երբ Տերսիմի բոլոր ուժերը միաւորուին մէկ զօրամասի մէջ, ղեկավարուին տերսիմցի հրամանատարներով եւ օսմանցի զինուորականներ մաս չկազմեն այդ զօրամասին: Կառավարութիւնը այս առաջարկը կ'ընդունի: Շահ Հիւսէյն կ'իյնայ իր իսկ լարած ծողակին մէջ: Ան կը ստիպուի մասնակցիլ պատերազմին: Միա ցեղապետերը երես կը թեքեն իրմէ ու կը հեռանան: Ան յարաբերաբար փոքր կոտորդ ուժ մը կը յաջողի մէջտեղ բերել ու կը մասնակցի պաշարուած Էրզրումի պաշտպանութեան, ուր ռազմական ծանր գործողութիւններ տեղի չեն ունենար⁴¹:

Շատ հաւանաբար, քրտական ցեղապետերուն միջեւ ծագած հակասութիւններու այս հանգրուանին, Էրզրումի ճակատի ռուսական բանակի հրամանատար հայազգի Զօր. Լազարեւ կը փորձէ ուղղակի կապ ստեղծել Շահ Հիւսէյնի հետ: Սա խիստ գաղտնի եւ խորամանկութիւն պահանջող քայլ մըն էր: Փորձը ցոյց տուած էր, որ նման գործերու ատակները ռուսական բանակի շրջագիծին մէջ գործող հայերն էին՝ առանցաւար արեւմտահայերը: Այս մասին, Զօր. Քիշմիշեւ կը կատարէ ուշագրաւ վկայութիւն մը. «Փոքր Ասիոյ մէջ մեր միակ դաշնակիցները հայերն էին: Որպէս հաւաքարիմ ուղեցոյց, կամ եթէ պէտք էր գաղտնի թուոյթ մը որկել, միշտ հայերն է, որ այդ յանձնարարութիւնները կը կատարէին ամենայն բարեխղճութեամբ»⁴²:

Այս պարագային, այդ յանձնարարութիւնը կը տրուի «խմբապետ» Մկրտիչին: Այլապէս, ոչ մէկ ձեռով կարելի է բացատրել Մկրտիչի ծիաւոր խումբին յայտնութիւնը Երզնկայի մօտիկ վայրի մը մէջ: Ամբողջ տարածաշրջանը ներգրատուած էր զինուորական գործողութիւններու մէջ. Էրզրում նահանգը յայտարարուած էր պատերազմական գօտի, պարզապէս անհնար է պատկերացնել զինեալ խումբի մը տեղաշարժը առանց գործող բանակներէն մէկուն իմացութեան: Եթէ Մկրտիչ Երզնկա եկած ըլլար այլ նպատակով մը, ապա ինչու՞ էր անոր հանդիպումը Շահ Հիւսէյնի հետ: Պատմութիւնը այդ հանդիպման կամ հանդիպումներուն մասին բան չ'ըսեր⁴³:

Արսլանեանի կողմէ կը տրուի նաեւ այն վկայութիւնը, որ Ժիրայր-քզըւ պաշներ յարաբերութիւնը կը շարունակուի յաջորդող տարիներուն, Բինկեանի մէջ. «Շատ անգամներ կու գային ու կ'անցնէին Գլլպաշի տետէներ, շէյխեր եւ սէյիտներ (կրօնապետեր - Ե. Ճ.) եւ ասոնց հետ (Ժիրայր) կը տեսնուէր ժամերով ու գիշերն ալ ասոնց հետ կը մեկնէր բայց թէ ո՞ր եւ ինչու՞ համար, եւ կամ ասոնք իրօք տետէներ, շէյխեր եւ սէյիտներ էին, մինչդեռ

շարը ծալոեալ յեղափոխականներ էին. ինքն ալ կը ծալոէր: Շար գիշերները գիւղէն դուրս կ'անցընէր. նամակ կը ստանար, նամակ կը գրէր բայց ոչ փութի միջոցաւ»⁴⁴:

Իսկ ի՞նչ հետեւանքներ կ'ունենայ Ժիրայր-«խմբապետ» Մկրտիչ գործակցութիւնը: Մինչեւ այս հանդիպումը, Ժիրայր կը գործէր գրեթէ միայնակ, շատ համեստ միջոցներով: Ի՞նչ փոխուեցաւ, որ այդ հանդիպումէն ետք, Ժիրայր «յոկ մէկ երկու խմբակ կազմելով չէր գոհանար» եւ ֆետայական շատ խումբեր միաժամանակ կազմելով, համարձակութիւնը կ'ունենար «իրդեհել բոլոր գիւղ ու քաղաք, շէն ու աւան ազապութեան կայծովն ու խայծով»ը: Ժիրայրի այդ համարձակութեան հիմքը, Զօր. Լազարեւի հայկական գիւղերը զինելու մարտավարութիւնը⁴⁵ կրնար ըլլալ միայն, որուն գործնականացման համար, Մկրտիչի ծիաւոր խումբին գալով ծնած էր իրական հնարաւորութիւն:

Մինչեւ ու՞ր կրնայ հասած ըլլալ Ժիրայր-Մկրտիչ գործակցութիւնը. Հասա՞ծ է Էրզրում՝ Զօր. Լազարեւի գրասենեակը: Կրնա՞յ կապ մը եղած ըլլալ Պապիկ իշխանի գլխաւորած Զէյթունի ապստամբներուն զէնք հասցնելու հարցով Զօր. Լազարեւին հետ հանդիպող պատուիրակութեան⁴⁶ եւ Ժիրայրին միջեւ: Ռուսական բանակին գրաման տակ եղող Էրզրումէն ետք, Ժիրայր շարունակա՞ծ է ճամփան մինչեւ Թիֆլիս՝ ուր նաեւ հանդիպած է յեղափոխական գործիչներու հետ: Այս բոլորը պատմական հարցադրումներ են, որոնց պատասխանները կրնան տրուիլ միայն փաստական նիւթերով, որոնք կը բացակային ցարդ:

ԺԻՐԱՅՐԻ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԳՏՆՈՒԵԼՈՒ ԵՒ ՌՈՒՍ
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԷՆ ԱԶԴՈՒԵԼՈՒ ՎԱՐԿԱԾԸ

Ռուս-թրքական նոր սահմանագիծէն այն կողմ՝ Կարսի մէջ, Ժիրայրի գտնուած ըլլալուն մասին անուղակի նշում մը կը կատարէ 1903-4 որպէս դաշնակցական գործիչ Կարս գտնուած, յետագային Հայաստանի Հանրապետութեան ռազմական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեան. «Շար կարծ ժամանակով հեռաւոր Կիլիկիայէն, իննիսունական թուերու սկիզբը, Կարս այցելած էին Ժիրայրը եւ Մուրադը, երբ անոնք դեռ եւս անժանօթներ էին, բայց ա՛յնպիսի շունչ, ա՛յնպիսի ոգի էին ցոյց տուած, որ կարճ միջոցի մէջ նուաճած էին բոլոր հոսանքներու սիրտը եւ մի հօտ ու մի հովիւ էին կազմած յարկի մը տակ, որ Հնչակեանութիւնն էր»⁴⁷: Յայտնի է, որ Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան, Ժիրայրի կրտսեր եղբայրը, նոյնպէս հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նուիրեալներէն, ծն. Հաճըն, 1860, կախաղան հանուած Կեսարիոյ մէջ 1915ին)⁴⁸, Կարս գտնուած է երկու առիթներով. 1892ի ծմուան եւ 1893ի ամռան, Սասնոյ ապստամբութեան համար զէնք բերելու նպատակով Թիֆլիս ուղեւորութեան իր երթուղարձի ճամփուն վրայ: Անոր կ'ընկերակցէր միայն Ալիզոնանցի Լետն (Մխիթարեան)⁴⁹: Այստեղ Ժիրայրին անուանակցումը Մուրատին, պարզապէս անոնց եղբայր-

ներ ըլլալու հանգամանքէն կը բխի: Մուրատի Կարս գտնուելէն ետք, նոյն-պէս անհնար է, որ Ժիրայր Կարս այցելած ըլլայ: Անոր կեանքի այդ կարճ հատուածը՝ շուրջ մէկ տարի, բաւական յստակ է եւ նման ենթադրութեան տեղիք չի տար: Ժիրայր եթէ այցելած է Կարս, ապա ատիկա կրնայ ըլլալ Մեծն Մուրատին եւ «Հնչակեանութեան» Կարս գտնուելէն շատ առաջ:

Ռուս-թրքական նոր սահմանը անցնելէն ետք, Ժիրայր Կարսի վրայով հասա՞ծ է Թիֆլիս: Այդ շրջանին Թիֆլիսը հայ հասարակական միտքի ամենէն կարեւոր կեդրոնն էր եւ որեւէ հայ մտաւորականի կամ հասարակական գործիչի համար մեծ փափաք էր, առաջին իսկ առիթով, գտնուիլ Թիֆլիսի մթնոլորտին մէջ: Պատճառ մը չկայ, որ Ժիրայր չունենար նման փափաք: Իսկ որո՞նք էին այն յեղափոխականները, որոնց հետ Ժիրայր կրնար հանդիպած եւ անոնցմէ ազդուած ըլլալ:

Այդ շրջանին Ռուսիոյ մէջ տարածուած գտած եւ արդէն Անդրկովկաս թափանցած յեղափոխական գաղափարախօսութիւնը նարոտնիկութիւնն (ժողովրդական) էր: Անոր հիմնական հետեւորդները մտաւորականներ եւ ուսանողներ էին, որոնք կը հաւատային, թէ Ռուսիոյ քաղաքական կեանքին մէջ կարելի է յեղաշրջում կատարել միայն գիւղացիութեան միջոցով: Ուստի անոնց համար սկզբունք կը դառնայ «երթալ» գիւղ, «բացուիլ» գիւղացիին՝ նախ անոր մտաւոր զարգացումը բարձրացնելու եւ ապա անոր մէջ յեղափոխական գիտակցութիւն արթնցնելու համար: Նարոտնիկները համոզուած էին, որ ընկերվարութիւն կերտելու համար պարտադիր չէ, որ Ռուսիան անցնի Եւրոպայի կտրած ամբողջ ճամփան. ռուսական գիւղական համայնական դրութիւնը կարելի էր հիմք ընդունիլ *սոցիալիստական* հասարակարգ ստեղծելու համար: Այստեղէն ալ կը ծնի «նարոտնիկական սոցիալիզմ» եզրը: Որպէս գործելաձեւ, նարոտնիկները կ'ընդունէին պայքարի զինեալ ձեւերը՝ ապստամբութիւն, ահաբեկչութիւն եւն.: Անոնք կը գործեն խմբակային ձեւով, գաղտնի պայմաններու տակ: Այդ խմբակները, գործնական աշխատանքներու կողքին, մեծ ուշադրութիւն կը դարձնեն ինքնազարգացման՝ խմբակային ընթերցումներ, քննարկումներ, յեղափոխական գրականութեան տարածում եւն.: Անոնք բազմազգ կազմ ունէին հետեւաբար զուտ ազգային հարցերը անոնց հիմնական նպատակներուն մէջ չէին մտնէր: 1875էն սկսեալ Թիֆլիսի մէջ կը գործէին Անդրկովկասի նարոտնիկական առաջին խմբակները: Այդ խմբակներուն հետ Ժիրայրին հանդիպումը անգործնական եւ գրեթէ անհնար կը թուի, նկատի առնելով, որ Ժիրայր ռուսերէն չէր գիտեր եւ անոնց քննարկած նիւթերուն անհաղորդ էր: Այդ խմբակներուն մէջ Ժիրայր «ըսելիք կամ լսելիք» չէր կրնար ունենալ:

Սակայն, Անդրկովկասի նարոտնիկական շարժման առաջին կազմակերպիչներէն Գէորգ Ղարաջեան⁵⁰ կու տայ մանրամասնութիւն մը, որ կրնայ լոյս սփռել շօշափուած նիւթին վրայ:

Ռուս-թրքական պատերազմին պատճառով Թիֆլիսի մէջ կը շատնայ արեւմտահայ գաղթականութեան թիւը, որոնց մէջ Մշոյ դաշտի մշակներ (նախքան պատերազմը ասոնք արդէն մեծ թիւ մը կը կազմէին, որոնք տնտեսական պատճառներով եկած էին Թիֆլիս աշխատանք փնտնելու): Ռուս նարոտնիկներուն նմանողութեամբ, Թիֆլիսի հայ նարոտնիկները կը «բացուին» դէպի արեւմտահայ գաղթական գիւղացիները: Կը կազմուին երեք խմբակներ Հաւապար, Ս. Գէորգ եւ Մուշի թաղամասերուն մէջ. «Կենտրոնականը եւ գլխաւորը համարուած էր Յովնանեան դպրոցը իր աչքի ընկնող 2 խելացի տաճկահայ ծառաներով: Այդ ծառաների միջոցով, կարելի էր ասել նրանց նախաձեռնութեամբ՝ դպրոցի շէնքում երբեմն տեղի էին ունենում գիշերները - շաւր մեծ զգուշութեամբ մշակների գաղտնի ժողովներ»⁵¹: Արեւմտահայ գիւղացութեան հանդէպ «բացուելու» հայ նարոտնիկներուն ձգտումը այնքան մեծ կ'ըլլայ, որ 1883ին անոնցմէ խումբ մը՝ Սանդակ (Ալեքսանդր Պետրոսեան), Արսէն Թոխմախեան, Տիգրան Փիրումեան եւ Հայկ Մելիք Դադեան, կը մեկնի Արեւմտեան Հայաստանի գաւառները⁵²: Թիֆլիսի մէջ հայ նարոտնիկներու կազմած արեւմտահայ գիւղացիներու խմբակները, Ժիրայրին հոգեհարազատ այն միջավայրն էր, ուր ան «թէ՛ ըսելիք, թէ՛ լսելիք եւ թէ՛ ընելիք» կրնար ունենալ: Հոն է, որ ան կրնայ հանդիպած ըլլալ հայ նարոտնիկներուն եւ ազդուած անոնցմէ:

Ժիրայրին Անդրկովկաս գտնուելուն եւ հայ նարոտնիկներուն հետ յարաբերած ըլլալուն զոյգ վարկածները կը զօրանան, երկու այլ ընդհանրական երեւոյթներով: Ենթադրուած ժամանակաշրջանէն ետք, Ժիրայրի խօսակցական լեզուին մէջ բայերու արեւելահայ խոնարհման ձեւը այնքան բացայայտ կը դառնայ, որ Բինկեանի մէջ, իր աշակերտներուն քմիծաղին առարկայ կ'ըլլայ⁵³: Մօտատրապէս նոյն շրջանին, Սինճանի մէջ, գիւղացութեան շահերը պաշտպանելու, կեղեքիչներու դէմ զանոնք ըմբոստացման մղելու իր աշխատանքին մէջ, Ժիրայր ճիգ կը տանի այդ շարժումներուն ազգային եւ կրօնական տեսք չտալ եւ զանոնք պահել իրենց ընկերային պահանջներու շրջագիծին մէջ: Բնականաբար օսմանեան պայմանները հեռու էին ռուսական պայմաններէն. այդուհանդերձ, Ժիրայրի այս գործելաձեւին մէջ կարելի է տեսնել նարոտնիկութենէն շեշտ մը:

ԱՅԼ ՏՈՒԿԱԼՆԵՐ ԺԻՐԱՅՐԻ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԻՒՆ
ԳՏՆՈՒԵԼՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Կան շատ մը տուեալներ, որոնք կը հաստատեն, թէ ռուս-թրքական պատերազմէն ետք ալ, Ժիրայրի գտնուած հիմնական վայրը եղած է Օսմանեան Կայսրութիւնը:

1880ականներուն Ժիրայրի՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գտնուելուն մասին խօսող տուեալներու շարքին, յատկանշական է քրոջ՝ Հայկանուշին, ուղղած նամակը որ կը կրէ «*եղբայրդ Ժիրայր Լ[արիպ] Պոյաճեան. Բարձր Հայք 11 Մայիս 1880*»⁵⁴ ստորագրութիւնը, հասցէն եւ թուականը:

Ժիրայր Կ.Պոլիս կու գայ երկու անգամ: Առաջին անգամ, երբ բոտն քննարկումներ տեղի կ'ունենային բարեսիրական-կրթասիրական երեք միութիւններու՝ Արարատեանի, Դպրոցասիրաց-Արեւելեանի եւ Կիլիկեանի միացումով, հայ դպրոցին հոգատարութիւնը անելի ամուր հիմքերու վրայ դնելու հարցին շուրջ⁵⁵. այսինքն՝ 1880-81ին: Այս ճիգերուն շնորհիւ ծնունդ կ'առնէ Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոցը: Հայ դպրոցի ազգային առաքելութեան խորապէս հաւատացող ժիրայր, կը ներգրատուի մշնուորտին մէջ եւ տեսակցութիւններ կ'ունենայ հարցին առնչակից ազգայիններու հետ: Բացառուած չէ, որ ժիրայրի Կ.Պոլիս գալուն հիմնական նպատակներէն մէկն ալ ճիշտ ա՛յս եղած ըլլար: Փաստօրէն իրականութիւն կը դառնայ անոր տարիներու երազանքը. Միացեալի կրթական ծրագիրին մէջ մարմնամարզութիւնը կը դառնայ պարտադիր դասաժամ, որուն քօղին տակ, զգուշատր ծեսով, տղոց պիտի տրուէր զինավարժական տարրական գիտելիքներ⁵⁶:

Ժիրայր, Կ.Պոլիս կու գայ այլ անգամ մըն ալ: Արսլանեան, առանց թուական նշելու, կը վկայէ, թէ Կ. Պոլսոյ մէջ, իր եղբօր գրատան առջեւ գտնուած պահուօն, կը նկատէ ծպտուած ժիրայրը եւ անոր հետ քանի մը բառ փոխանակելու առիթը կ'ունենայ: Այս այցելութեան թուականը կը պարզուի Գէորգ Արք. Արսլանեանի կենսագիրներէն Թորոս Ազատեանի կողմէ, երբ վերջինս կը նշէ, թէ ան, իր եղբօրը հետ Կ.Պոլսոյ մէջ գրատուն մը ունեցած է 1886ին⁵⁷: Կ.Պոլսոյ մէջ ժիրայր հանդիպումներ կ'ունենայ ուսանողներ Արամ Աջդպաշեանի եւ Գրիգոր Գլճեանի հետ, որոնք Մուրատի հետ կը գլխատրէին գաղտնի պայմաններու տակ գործող Հայոց Յեղափոխական Ընկերութիւնը: Ան, ծպտուած վիճակով, հաւաքական հանդիպումներ կ'ունենայ նաեւ գաւառներէն եկած սեւագործ պանդուխտներու հետ, ապա, Կիլիկիոյ ճամփով կը մեկնի գաւառներ⁵⁸:

Ռու-Թրքական պատերազմէն, Պերլինի Դաշնագիրէն եւ Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթէ Շերեփ»ի պատգամէն ետք, Արեւմտահայաստանի մէջ կը սկսին կազմուիլ ազատագրական կազմակերպութիւններ եւ խմբակներ:

Այդ կազմակերպութիւններուն առաջնեկներէն կ'ըլլան Վանի Սեւ Խաչը եւ Կարինի (Էրզրում) Պաշտպան Հայրենեացը: Յայտնուած է այն կարծիքը, որ ժիրայր կապեր ունեցած է Սեւ Խաչին եւ Պաշտպան Հայրենեացին հետ⁵⁹: Բնականաբար, այդպիսի կապեր ժիրայր չէր կրնար Անդրկովկասէն ունենալ: Այդ շրջանին Սեւ Խաչի աշխուժ գործիչներէն Յարութիւն Զանկիպեան իր յուշերուն մէջ, նշելէ ետք, թէ իրենց կողմէ անյաջող փորձեր եղած են կապեր ստեղծելու այլ վայրերու մէջ գործող նոյնանման կազմակերպութիւններու հետ, կ'աւելցնէ. «Յեղոյ յայտնուեցաւ որ անդին՝ Փոքր-Հայքի մէջ, Յեղափոխական գաղափարները հոսանուր հեղեղի պէս կը ծալալէին, շնորհիւ մեր պաշտօնի եւ անմոռանալի ընկերոջ ԺԻՐԱՅՐԻ, որ բանիւ եւ գործով կը փքնէր յեղափոխել ժողովուրդը, իր սեփական օրինակովը բարձրացնելով Հայութեան հոգին ու պատիւը»⁶⁰: Սա եւս կը վկայէ, որ տուեալ ժամանակաշրջանին, ժիրայր գործած է Արեւմտահայաստանի մէջ:

1882ին Պաշտպան Հայրենեաց կը բացայայտուի: Դատավարութեան ժամանակ, երբ դատաւորը կազմակերպութեան հիմնադիր-ղեկավար Խաչատուր Կերեկցեանին կը հարցնէ, թէ ո՛վ էր Թիֆլիսէն Էրզրում իրեն ընկերակցողը, ան կը պատասխանէ, որ ճամփու պատահական ընկեր մըն էր, որ ինքզինք «նիհիլիստ» կը սեպէր եւ ամէն տեղ տարբեր անունով մը կը ներկայանար. այնպէս որ, անոր իսկական անունը չի գիտեր⁶¹: Թիֆլիսէն ճամփայ ելած եւ բազմաթիւ կեղծանուններ օգտագործող «նիհիլիստ»⁶² յեղափոխականը, տուեալ ժամանակաշրջանը նկատի ունենալով, շատ կը համապատասխանէ Ժիրայրին:

ԱՅԼ ՎԱՐԿԱՅ ՄԸ

1901ին, Թիֆլիսի մէջ, Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան կողմէ լոյս կը տեսնէ Անդրանիկ հեղինակային անունը կրող, *Տերսիմ – Ճանապարհորդութիւն եւ Տեղագրութիւն* 237 էջնոց գիրքը, որ Տերսիմի եւ տերսիմաբնակ հայութեան մասին կը պարունակէ ազգագրական, պատմական, տեղագրական կարեւոր եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ:

Գիրքը կազմուած է երկու մասէ: Ա. մասին մէջ, հեղինակը կը նկարագրէ իր Տերսիմ այցելութիւնը 1888ի գարնան, երբ տակաւին 14 տարեկան պատանի մըն էր: Բ. մասը կ'ընդգրկէ անոր երկրորդ այցելութիւնը Տերսիմ՝ 1895ի Հոկտեմբերին: Մեզ հետաքրքրողը Ա. բաժինն է: Հեղինակը կը նշէ, որ այդ ճանապարհորդութիւնը կատարած է մէկու մը հետ, «որուն կը սիրէ հոր մը պէս»: Սակայն ան, գիրքի ամբողջ ընթացքին, կը խուսափի իրեն համար այդքա՛ն սիրելի մարդուն, որ նաեւ իր առաջնորդն էր, անունը նշելէ եւ բազմիցս զայն կը կոչէ «ընկերակիցս»: Զգուշատրութիւն մը, որ չի կրկնուիր հեղինակին երկրորդ շրջագայութեան պարագային եւ ան կաշկանդ կը յիշէ իր «ընկերակիցներուն» անունները՝ Մեծկերտի մէջ ռաուցիչ Օհան վարժապետ եւ շուրջ 10 տարի Տերսիմի տարբեր կողմերը ապրած Վարդան Պոյաճեան: Արդեօ՞ք առաջին պարագային այդ զգուշատրութիւնը եղած էր «ընկերակիցին» փափաքով...

Եթէ Անդրանիկի խորհրդատու «ընկերակիցին» ինքնութիւնը բացայայտելու համար, անոր տրուած յատկանիշները փորձենք ամփոփել, կը ստացուի, որ անոր կողմէ հոր մը պէս սիրելի (այսինքն, տարիքը՝ 32-35ի միջեւ) այդ մարդը, չէր վարաներ երկար եւ վտանգալից ճամփորդութեան մը համար իրեն ուղեկից ունենալ «աշակերտական» տարիքի մէկը ու զայն կ'օժտէր ատրճանակով եւ ձիով. գաղտնապահ էր եւ չէր ուզեր, որ այս առիթով իր՝ անունը բացայայտուի. երբեմն բերնէն կը փայցնէր արեւելահայ հոլովներ. լաւ գիտէր Տերսիմի դժուարին ճամփաները. ունէր ազգային արժանապատուութեան զգացում եւ չէր զգուշանար ռազմախաղերէ. գիտէր գուլիջանցիներուն տոհմական պատմութիւնը, սովորութիւններն ու ասանդութիւնները. արտակարգ իրավիճակներու պարագային ունէր արագ կողմնո-

րոշուելու ճարպիկութիւն. շահ Հիւսէյնին հետ ունէր հին կապեր եւ վերջինս կը վստահէր անոր:

Հեղինակին վկայութեամբ, ընկերակիցին համոզումն էր, որ «Եթէ աշխարհիս մէջ կայ ամենամեծ գէնք մը, կամ որ նոյնն է, ուժ մը, որով մարդ կարողանայ ներկայ դարձնալ մէջ իր գոյութեան համար կոփ մղել՝ դա ուսումն է»⁶³: Իսկ այս ճանապարհորդութեան հետ ոչ մէկ կապ ունեցող Արսլանեանին համաձայն, Ժիրայր կը հաւատար, որ «հայ ժողովուրդի ազատագրութեան ճամփան ապահովող միայն ճամփան դպրոցը պիտի հանդիսանար»⁶⁴:

«Ընկերակիցին» դրսեւորած այս արտաքին յատկանիշերը, համոզումները, գործելաոճն ու նկարագրային գիծերը ինչքա՞ն կը յիշեցնեն յեղափոխական Ժիրայրը: Այս բոլորը մեզ մտածել կու տան, որ Ժիրայրը եւ «Ընկերակիցը» նոյն անձն է: Այլապէս մենք այսօր երկու «Ժիրայրներ» պէտք է ունենայինք...

Ի՞նչ կրնար ըլլալ այս այցելութեան շարժառիթը: Կրտսեր ընկերակիցին կողմէ հարեանցի նկարագրուած կարգ մը երեւոյթներ՝ անոնց մէկ ամիս յամեցումը շահ Հիւսէյնի եղբոր *խոնախէն* ներս, շահ Հիւսէյնի մտատանջ վիճակը իր վճարած մեծ կաշառքներուն մասին, *խոնախին* բոլոր կողմերը հիւրերով լեցուած ըլլալը՝ ենթադրել կու տան, որ ատիկա շահ Հիւսէյնի բանտէն դուրս գալու առաջին օրն էր: Արեւելեան սովորութեան համաձայն, երկար ճամփայ կտրելով բանտէն արձակուողին բարի տունդարձ մաղթելն ու այդ առիթով հին բարեկամութիւնը վերանորոգել փափաքիլը, յարգումն էր պարտաւորեցնող արարք էր: Ըստ երեւոյթին, աւագ ընկերակիցը լաւ գիտէր այդ:

Շարժառիթէն դուրս, ի՞նչ կրնար ըլլալ այցելութեան բուն նպատակը:

Հայ ազգային ազատագրական զարթոնքի առաջին պահէն յստակ կ'երեւի, որ բռնատիրութեան դէմ պայքարի ճամփուն վրայ կայ հսկայ խութ մը՝ քիւրտերը: Պերլինի Դաշնագիրէն ետք այդ արգելքին դերը կը մեծնայ: Անգլիական դիւանագիտութեան բառապաշարին մէջ «Հայաստան» բառը կը փոխարինուի «Քիւրտիստան»ով, իսկ «հայաբնակ նահանգներ» եզրը՝ «Անատոլիայի եւ Քիւրտիստանի քրիստոնեաներ»⁶⁵ եզրով: 1891ին, սուլթան Համիտ կը սկսի կազմել Համիտիէ Ալային (զօրագունդեր), միտք բանի ունենալով քրտական ցեղախումբերը պետական հովանաւորութեամբ զինելը: Հակառակ քիւրտ աւագակախումբերու ամենօրեայ վայրագութիւններուն, հայութեան մէջ կը զարգանայ քիւրտերուն բացուելու, անոնց հետ լեզու գտնելու, մինչեւ իսկ անոնց ուսում տալու ծգտումը՝ ինքզինքդ առաջ տգէտ թշնամիդ զարգացուր սկզբունքով: Կը հրատարակուին քիւրտերու պատմութեան, ազգագրութեան, սովորութիւններուն մասին աշխատութիւններ, որոնք զերծ չէին հայ-քիւրտ ազգակցական կապեր գտնելու, անոնց նկարագրային գիծերուն մէջ առաքինի յատկանիշեր տեսնելու միտումներէն. «Այս հետաքրքրական ցեղին, որ խորին ուշադրութեան արժա-

նի է, որքան որ մօտիկից նայում է մարդ, այնքան նա համոզում է, որ դրանք վայրենացած հայեր են, որոնք Հայաստանի բոլորովին քայքայման ժամանակին ապաստան են խնդրել լեռնային ելուզակների մեջ, որոնք տասըն եւ վեցերորդ դարում գոյացան, եւ խառնուել են նրանց մեջ:... Քուրդ ցեղերի համար գողնալ, կողոպտել եւ այդպիսի պարապանց ժամանակ սպանելը ամօթի կամ խղճմտանքի դէմ չէ, այլ դա առաքինութիւն, քաջութիւն է համարում: Քուրդ երիտասարդները առանց այդ ծիրքերի զարդարանքին, քուրդ կանանց եւ աղջկանց արհամարհանքին են ենթարկում: Ոչ մի քուրդ հարսնցու ոչնչով չի համաձայնուի ամուսին դառնելու այն անշնորհ քրդին, որ չէ գողացել, չէ կողոպտել, չէ սպանել եւ այդպիսի արշաւանաց մեջ պատահած վէրքի սպիներ չունի իր մարմնի վրայ»⁶⁶:

Առանձնաբար դժուար էր ազատագրական պայքարի գործիչներուն եւ ֆետայիներու պարագան: Անոնք ամէն քայլափոխի կը հանդիպէին քիւրտ աւագակախումբերուն դիմադրելու, հայ գիւղացին անոնցմէ պաշտպանելու անխուսափելի ստիպողութեան, որոնք անելի կը խորացնէին հայ-քիւրտ թշնամութիւնը՝ ակամայ նպաստելով սուլթան Համիտի ծրագիրներուն: Մեծ թիւով հայ գործիչներ յատուկ աշխատանք կը տանին հայ-քիւրտ յարաբերութիւնները բնականոն դարձնելու ուղղութեամբ: Ասոնցմէ էր Ժիրայրը, այս պարագային պատանի Անդրանիկին «Ընկերակիցը», որ քրտական ազդեցիկ ցեղախումբի մը հետ սկիզբ առած բարեկամական կապերը ամրապնդելու համար, չէր ուզեր ստեղծուած առիթը փախցնել:

1886-90՝ Ժիրայր ուսուցչութիւն կ'ընէ Կիլիկիոյ մէջ՝ Ալեքսանտրէթ⁶⁷, Չորք Մարգպան⁶⁸, եւ կը մեկնի Հաճըն, որմէ ետք, անոր գործունէութեան յետագայ հանգրուանները անելի յստակ են եւ անոնց շուրջ լուրջ տարակարծութիւններ չկան:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սխալ է այն կարծիքը, որ Ժիրայր 1876-90 միանուագ գտնուած է Անդրկովկաս եւ գործակցելով ռուս յեղափոխականներուն հետ ազդուած է անոնց գաղափարներէն: Այդ ժամանակամիջոցին մեծ մասը ան գտնուած է Արեւմտահայաստան՝ Փոքր Հայք եւ Կիլիկիա: Ռուս-թրքական պատերազմին ընթացքին, փորձած է ռուսական բանակին ընձեռած հնարաւորութիւնները օգտագործել ի նպաստ թրքահայութեան ազատագրական պայքարին եւ կրնայ ըլլալ, որ նոյն նպատակին համար աշխատած է բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծել Տերսիմի քիւրտներուն հետ: Այս ընթացքին հաւանական է, որ գտնուած ըլլայ Թիֆլիս եւ գործակցած՝ հայ նարոտնիկներուն հետ ու ազդուած անոնցմէ:

Յամենայնդէպս, նոր աղբիւրներ, կրնան յաւելեալ լոյս սփռել վերոյիշեալ վարկածներուն վրայ, հաստատելով կամ ժխտելով զանոնք: Յամենայնդէպս, Ժիրայրի կենսագրութեան անյայտ մնացած այս շրջաններուն վերաբերող վարկածները կարիք ունին հիմնաւորման:

- ¹ Գեորգ Վրդ. Արսլանեան, *Ժիրայր (Յեղափոխական Առաքեալին Կենսագրութիւնը 1881-1884)*, Կ.Պոլիս, գրատուն Յ. Գըլընեան, 1911:
- ² Յովհաննէ Տէմիրճեան, *Ֆէդայի ժիրայր Անձնուրաց Յեղափոխականը (Վերջին Գործունէութիւնը Եօզղար եւ Իր Շրջակայից, եւ Կախաղան Հանուիր)*, Պէյրութ, գրատուն Կ. Տօնիկեան, 1939:
- ³ Սիրվարդ, *Խորհրդատր Յեղափոխականը Անմահն ժիրայր*, Փարիզ, տպարան Յ. Թիւրապեան, 1953:
- ⁴ Հայկազ Պօղոսեան, «Յարութիւն-Մարտիրոս Պոյաճեան (Ժիրայր)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1989:10. Նաեւ նոյն՝ «Ձեզպէսներին Միշտ Երանի...», *Պիոնէր*, 1989:8:
- ⁵ Գաբրիէ Լազեան, *Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն*, Գահիրէ, Յոսաբեր, 1949, էջ 28-33:
- ⁶ Յակոբ Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը եւ Շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ Գիտերը*, Լոս Անճելլոս, Հաճընի Հայրենակցական Վերաշինաց Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւն, Քալիֆօրնիա, Պոզճեան Տպ., 1942:
- ⁷ Արմէն Դաբեան, Անդրանիկ Երկանեան, *Պատմագիրը Եօզկապի եւ Շրջակայից (Գամիրը) Հայոց*, Պէյրութ, Եօզկապի եւ Շրջակայից (Գամիրը) Հայրենակցական Միութիւն, Պէյրութ, Հայ Տիպ Բոմփիկրաֆ-Թեքնոփրէս, 1988:
- ⁸ Պետրոս Մինասեան, *Պատմագիրը Կիւրիի, Պէյրութ, Կիւրիի Հայրենակցական Միութիւն, Պէյրութ, Տպ. Սեան*, 1974:
- ⁹ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա. եւ Բ. Հոր.*, Գահիրէ, Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւն, Գահիրէ, Փափագեան, 1937:
- ¹⁰ Առաքել Պատրիկ, *Պատմագիրը Յուշամարեան Սեբաստիոյ եւ Գաառի Հայութեան*, Պէյրութ, Համասեբաստահայ Վերաշինաց Միութիւն (Նիւ Եօրք), 1974:
- ¹¹ Մինաս Գոճայեան, *Պատմութիւն Չորք-Մարգպանի (Տէօրթ Եօյ) Գիտաքաղաք Մը Կիլիկիոյ Մէջ*, Չորք-Մարգպանի Հայրենակցական Միութիւն, Լոս Անճելլոս, 2005:
- ¹² Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութեան, Ա. Հոր.*, Պէյրութ, ՍԴՀԿ Պատմագրութեան Կեդր. Վարչութիւն, Պէյրութ, Շիրակ, 1962. Նաեւ՝ *Յուշարձան Նուիրուած ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութեան Քառասնամեակին*, Փարիզ, ՍԴՀԿ Ֆրանսայի Վարիչ Մարմին, 1930. Նաեւ՝ *Յիսնամեակ ՍԴ Հնչակեան Կուսակցութեան*, Փրովիտենս, ՍԴՀԿ Կեդր. Վարչութիւն, 1938. Նաեւ՝ Ա. Կիտուր, *Հայ Ազատագրութեան Ճանապարհին*, Պէյրութ, Օնիպար Փրէս, 1949:
- ¹³ «Ինքնակենսագրութիւն Դանիէ Վրդ. Բարսեղեանի», *Երիտասարդ Հայաստան*, 25 Մայիս-25 Սեպտեմբեր 1918 (36 շարունակական):
- ¹⁴ «Էնկիւրիի Դատարանին Առջես», *Հայրենիք*, 19 Յուլիս-3 Սեպտեմբեր 1893:
- ¹⁵ Պերճ [Սիիրան Տամատեան], «Նամակ Թիւրքիայից (14 Փետրուար 1891)», *Հնչակ*, 4 Ապրիլ 1891. Նաեւ՝ Հ.Ո.Բ., «Նամակ Թիւրքիայից (Կ.Պոլիս, 26 Փետրուար 1891)», *Հնչակ*, Մարտ 1891. Նաեւ՝ Թափառիկ [Կարապետ Փաշայեան], «Նամակ Կիլիկիայից», *Հնչակ*, 30 Օգոստոս 1891:

- 16 «Եռզղատի Բանտարկուածները», *Արմէնիա*, 16 Մայիս 1894. նաեւ՝ «Կախաղան եւ Փոխադարձ Հատուցում», *Հնչակ*, 20 Մայիս 1894. նաեւ՝ «Կախաղան եռ[զղ]արում», *Դրօշակ*, Նոյեմբեր 1894. նաեւ՝ *Կոիւ*, Դեկտեմբեր 1894, թիւ 10:
- 17 Avedis Nazarbek (translated by L. M. Elton), *Through The Storm*, N. Y., Longmans Green & Co., 1899:
- 18 «Ժիրայրը Պոլսական Բեմին Վրայ», *Կոհակ*, 21/3 Մարտ 1912:
- 19 «Ժիրայր Թատերական Մեծ Ներկայացում», *Քիզանդիոն*, 28/10 Մարտ 1909. նաեւ՝ «Անմահն Ժիրայր», *Քիզանդիոն*, 3/16 Ապրիլ 1909:
- 20 «Ժիրայրի Ներկայացումը Կանանց Համար», *Անդրանիկ* (Սեբաստիա, գաւառային ամսաթերթ), 13/16 Մարտ 1910:
- 21 Արմէն Դարեան, *Նախագահին Կօշիկները*, Պէյրութ, «Թեքնոփրէս», 1991, էջ 126:
- 22 Պօղոսեան, էջ 544:
- 23 Haiganouche Grkacharian, *Hadjin, Si On T'oublie*, Erevan, Antares, 2012, էջ 74:
- 24 Լեւոն Չորմիսեան, *Համայնապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան 1878-1908*, Բ. Հոր., Պէյրութ, Տպ. Սեան, 1974, էջ 222:
- 25 Աշոտ Մելոնեան (գլ. խմբ.), *Հայոց Պատմութիւն*, Գ. Հոր., Գիրք Ա., Երեւան, 2010, էջ 481:
- 26 Հայկազ Պօղոսեան, «Յարութիւն-Մարտիրոս Պոյաճեան (Ժիրայր)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 1989:10:
- 27 Մակիչ Արզումանեան (գլ. խմբ.), *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, 9րդ Հոր., Երեւան, 1983, էջ 376:
- 28 Առաքել Պատրիկ...էջ 642:
- 29 Յարութիւն Խաչատուրեան, «Յուշերս Անմահն Ժիրայրի Մասին», *Երիտասարդ Հայաստան*, 13 Ապրիլ 1954:
- 30 Արսլանեան, էջ 94:
- 31 Նոյն, էջ 7:
- 32 Պապիկ իշխանի գլխատրած ապստամբական շարժումները, որ մեր գնահատութեամբ կարելի է բաժնել գլխատր երկու համագրուաններու, կ'աւարտին 1879 Սեպտեմբերին կնքուած հաշտութեան համաձայնագիրով, ուր նկատի կ'առնուին զէթունցիներու բոլոր պահանջքները: Այս մասին Արփիար Արփիարեան կը գրէ. «*Զէթուն իրեն ինքնավարութիւն ունեցաւ, ամուր լեռներ, քանի մը հրացան եւ քիչ մը արիւն շար աւելի արդիւնատու եղան քան վեհաժողովներ (ակնարկը Սան Ստեֆանոյի եւ Պերլինի մասին է – Ե.Ճ.), անթիւ բողոքներ, կառավարութեանց միջամտութիւններ*» (*Մշակ*, 29 Նոյեմբեր (11 Դեկտեմբեր) 1879. նաեւ՝ *Հայկակ*, «Նամակ Թիւրքիայից (Կ.Պոլիս 17 Նոյեմբեր)»):
- 33 Փանոս Շամբէշիշեան 1895-96 մասնակցած է Աղասիի (Կարապետ Թուր Սարգիսեան) գլխատրած Զէթունի ապստամբութեան, ուր եւ նահատակուած է (Գ. Տօվկէթ [Գէորգեան], *Զէթուն*, Բ. Հոր., Փարիզ, Տպ. Տէր Յակոբեան, 1946, էջ 85-6):
- 34 Սուրէն Սուրէնեան (Ղազարոս Կըտլոգեան), «Մեր Երէկը – Զգրուած էջեր Պատմութեան Համար», *Արեւ*, 11 եւ 12 Մարտ 1936:
- 35 Կարապետ Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, Բ. տիպ, Անթիլիաս, Տպ. ԿՄՏԿ, 2006, էջ 77:
- 36 Արսլանեան, էջ 95:
- 37 Նոյն, էջ 26

³⁸ Նոյն, էջ 27:

³⁹ Գեորգ Երեանեան, *Պարմութիւն Չարսանճագի Հայոց*, Պէյրուֆ, Համա-Չարսանճագի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւն, Պէյրուֆ, Տպ. Տօնիկեան, 1956, էջ 76-7:

⁴⁰ Նոյն, էջ 89:

⁴¹ Էրզրումը գրաւելու ռուսական բանակին առաջին փորձը երբ կը ծախողի, ան կը դիմէ քաղաքը երկարատեւ պաշարման տակ առնելու մարտավարութեան: 1878 Յունտարին, կոռուղ կողմերուն միջեւ կնքուած զինադադարի համաձայնագիրով, Էրզրում կ'անցնի ռուսական բանակին, որ խաղաղ կերպով կը մտնէ քաղաք: Հոն կը տեղակայուի նաեւ հրամանատարութիւնը, Ջօր. Լազարեւի գլխատրութեամբ: Պերլինի Դաշնագրով Էրզրում կը վերամիանայ Օսմանեան Կայսրութեան եւ թրքական բանակը, Սեպտեմբերէն մաս առ մաս կը վերադասատրուի հոն:

⁴² С. О. Кишмишев, *Война Вь Турской Армении 1877-1878гг.*, (Ս. Օ. Բիշմիշեւ, *Պարերազմը Հայաստանի մէջ 1877-1878 թթ.*) Սանկտ Պետերբուրգ, Военная Типография (ռազմական տպարան), 1884, էջ 128:

⁴³ Յայտնի է միայն, որ պատերազմէն ետք, Շահ Հիսէյն կը ձերբակալուի եւ շուրջ 10 տարի կը բանտարկուի. ազատ կ'արձակուի մեծ կաշառքներ տալէ ետք եւ կը նշանակուի գաւառակապետ Գուրիջանի, որ բանակին կողմէ գրաւուած ըլլալով կը նկատուէր օրինականութեան վերամիացած տարածք մը: Անոր տրամադրութեան տակ կը դրուի 100 հոգինոց բանակային զօրագունդ մը՝ պարգապէս զայն վերահսկողութեան տակ պահելու համար:

⁴⁴ Արսլանեան, էջ 69:

⁴⁵ Սալ-Ման (Աշոտ Աթանասեան), *Ռուս-Տաճկական Պարերազմը (1877-1878թթ.) եւ Նրա Հայազգի Հերոսները*, գիրք Բ., *Տաղստանի եւ Կարսի Հերոս Գեներալ-Արիւստան Զովհաննէս Դալիթի Լազարեան*, Տպ. Կերեսեյիժէ, Թիֆլիս, 1915, էջ 31:

⁴⁶ «Արտաքին Տեսութիւն-Փոքր Ասիա», *Մշակ*, 28 Սեպտեմբեր 1878:

⁴⁷ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները*, Ա. Կոր., Բ. տպգր., Պէյրուֆ, Համազգայինի Վահէ Աթեան տպարան, 1972, էջ 113:

⁴⁸ Եղիկ Ճերէճեան, *Մեծն Մուրադ*, Երեան, ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Հրատիրութեան մատենաշար թիւ 1, 2015:

⁴⁹ «Ատրպետի Յուշերը», ՀԱԱ, ֆ.1456, ց.2, գ. 7. նաեւ՝ «Սեւ Մելքոնի Ինքնակենսագրութիւնը», ԳԱԹ, Ատրպետի ֆոնդ, թ. 34, էջ 20-1:

⁵⁰ Գեորգ Ղարաճեան (Ս. Տ. Արկումեդ), 1887ին Ժնեւի մէջ մասնակցած Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադրութեան, ապա միացած Ռուս. Սոցիալ Դեմոկրատ Բանտորական Կուսակցութեան մենշեւիկեան հատուածին:

⁵¹ Գեորգ Ղարաճեան (Ս. Տ. Արկումեդ), *Հայ Անդրանիկ Յեղափոխական Խմբակը Անդրկովկասում*, Թիֆլիս, Զակկնիգա, 1927, էջ 18:

⁵² Գեորգ Ղարաճեան (Ս. Տ. Արկումեդ), *Սանդալը եւ Նրա Վէպերը*, Թիֆլիս, Հայպետհրատ թիւ 1165, 1930, էջ 8-9:

⁵³ Արսլանեան, էջ 46:

⁵⁴ Նոյն, էջ 97:

⁵⁵ Նոյն, էջ 94:

⁵⁶ Կոստանդին Խուտավերտեան (գլ. խմբ.), *Հայկական Հարց - Հանրագիտարան*, Երեան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլ. խմբ., 1996, էջ 331:

- ⁵⁷ Թ[որոս] Ազատեան, *Գէորգ Արքեպիս. Արսլանեան (1867-1951)*, Կ.Պոլիս, Մշակոյթ, 1952, էջ 7:
- ⁵⁸ Արսլանեան, էջ 93:
- ⁵⁹ Մելքոնեան, էջ 481:
- ⁶⁰ Յարութիւն Ճանկիլեան, *Յիշատակներ Հայկական Ճգնաժամէն*, Բ. տպգր. (Ա.ը՝ Կ.Պոլիս, 1913), Պէյրութ, թերթն «Արարատ»ի թիւ 34, էջ 94-95:
- ⁶¹ Ռաֆֆիկ Յովհաննէսեան, *Արեւմտահայ Ազգային-Ազատագրական Ճարժումները եւ Կարինի "Պաշտպան Հայրենեաց" Կազմակերպութիւնը*, Երեւան, ՀՍՄԻ ԳԱ Պատ. Ինստ., 1965, էջ 316:
- ⁶² Այդ շրջանին, նիհիլիստ, անարխիստ եւ սոցիալիստ բառերը խօսակցական լեզուին մէջ, յաճախ կ'օգտագործուէին ոչ թէ իրենց գաղափարական ճշգրիտ իմաստներով, այլ պարզապէս նշելու համար, որ ենթական կը գտնուի Ռուսաստանի մէջ տարածուած յեղափոխական գաղափարներու ազդեցութեան տակ:
- ⁶³ Անդրանիկ, էջ 28-9:
- ⁶⁴ Արսլանեան, էջ 50-9:
- ⁶⁵ «Քրոնիկոն», *Նոր Դար*, 1 Ապրիլ 1894:
- ⁶⁶ Արսէն Թոխմախեան, *Հայրենիքի Պահանջները եւ Հայ Գիտացին*, Թիֆլիս, Կովկաս. Փոխ. Կոլաւ. տպ., 1881, էջ 74. Նաեւ՝ «Թրքաց-Հայաստան», *Մշակ*, 7(19) Յուլիս 1881:
- ⁶⁷ Վահան Տէր Ղեւոնդեան (խմբ.), *Մարաշի Տէր Ղեւոնդ Քահանայի Յուշերը*, Երեւան, Անտարես, 2013, էջ 157:
- ⁶⁸ Գոճայեան, էջ 54-5:

REREADING JIRAYR'S BIOGRAPHY (EXAMINING A NUMBER OF HYPOTHESES) (Summary)

YEGHIA JEREJIAN

jerejianyeghia@hotmail.com

Jirayr (Mardiros Boyadjian, Hadjin 1856-1894, hanged in Yozgad), is a renowned figure of the Armenian National Liberation struggle against the Hamidian repressions. Not surprisingly, many details of his biography are missing or lack any supporting evidence. The reason for this uncertainty lies in the way Jirayr acted during his struggles and travels in Western Armenia and Cilicia. He was very careful in identifying himself. In fact, Jirayr maintained a very low profile, used several nicknames to mislead his persecutors, usually disguised himself as an ordinary peasant, avoided writing letters, and abstained from mentioning his whereabouts.

The author notes a basic mistake that has been repeatedly mentioned in Jirayr's biography, namely the claim that for 14 uninterrupted years, between 1876 and 1890, he was in the Caucasus, cooperated with the Russian revolutionaries, was influenced by the Russian *Narodniki*, etc. Through several pieces of evidence the author counter-argues that Jirayr lived most of the said years in the Ottoman Empire, cooperating with the Dersim Kuzidjan tribe leader, and was active in Armenia Minor between 1890 and 1894. Nonetheless, the author does not rule out the likelihood that Jirayr could have paid short visits to Tbilissi, where he could have met Narodniks and been influenced by them.